

17. Özbek bilmecelerinde cümle türleri

Meriç GÜVEN¹İsmail BAĞÇEVAN²

APA: Güven, M. & Bağçevan, İ. (2023). Özbek bilmecelerinde cümle türleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), 273-290. DOI: 10.29000/rumelide.1316145.

Öz

Bilmeceler, kökleri mitolojik düşünceye kadar uzanan; tabu ve saygı gereği ortaya çıktığı düşünülen; birbirini sınama ve eğlendirme, nesiller arası bilgi ve görgü aktarımı sağlama gibi işlevleri olan bir sözlü kültür ürünüdür. Bilmeceler oluştuğu ve yeniden üretildiği sözlü kültür ortamının ve sosyal hayatın özelliklerini taşır. Bilmeceler genellikle kısa, öz, yalın, açık ve anlaşılır bir dille oluşturulur. Bu dil özellikleri, bilmecelerin hatırlanmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırır. Bilmecelerdeki cümle türlerinin analizi, toplumun ortak bilincinin söz dizimine yansıyan özellikleri hakkında önemli bilgiler elde edilmesine olanak sağlar. Bu araştırmada, cümle türleri alt-kategorileriyle tespit edilmiş; örnekleme oluşturan dokuz yüz elli iki (952) Özbek bilmecesindeki iki bin yedi yüz yetmiş altı (2776) cümle ile ilgili unsur doküman analizi yöntemiyle incelenmiş ve sonuçlar betimlenmiştir. Buna göre Özbek bilmecelerinde, niceliğine göre “basit tek cümle”lerin “cümle topluluk”larından; yüklem yerine göre “düz cümle”lerin “devrik cümle”lerden; anlamına göre “olumlu cümle”lerin “olumsuz cümle”lerden ve “sorusuz cümle”lerin “sorulu cümle”lerden daha fazla sayıda yer aldığı ve yüklem türüne göre “fil cümlesi” ve “isim cümlesi”nin birbirine yakın sayılarda olduğu belirlenmiştir. Bu farkların önemli bir nedeni, bilmecelerin genellikle çocuklara hitap etmesidir. Cümle türleri konusunda yapılacak çalışmalarda türlerin tespitinde metin içi-dışı bağlam dikkate alınabilir. Türk lehçelerindeki farklı metin türleri incelenebilir. Konuya karşılaştırmalı ve bütüncül bir dilbilimsel bakış açısı getirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Bilmeceler, Özbek bilmeceleri, Özbek Türkçesi, söz dizim, cümle türleri

Sentence types in Uzbek riddles

Abstract

Riddles are a product of oral culture that has roots dating back to mythological thought and are thought to have emerged out of taboo and respect. They serve various functions, such as testing and entertaining each other, as well as transferring knowledge and experience between generations. Riddles reflect the oral culture environment and rural social life where they originate and are reproduced. Riddles are generally expressed in a short, concise, straightforward, and easily understandable language. These linguistic features facilitate the memorization and comprehension of riddles. The analysis of sentence types in riddles allows for important insights into the syntactic features of collective consciousness. In this study, sentence types were identified with their subcategories, and 2776 elements in 952 Uzbek riddles were analyzed through document analysis, and the results were described. As a result, it was determined that “single sentences” were much more common than “sentence groups”, and “simple sentences” were more common than “inverted sentences” based on the position of the predicate. In addition, “positive sentences” and “normal

1 Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Uşak, Türkiye), meric.guven@usak.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2533-5272 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 13.04.2023-kabul tarihi: 20.06.2023; DOI: 10.29000/rumelide.xxxx]

2 Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD (Uşak, Türkiye), bagevan54@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0718-3909

sentences" were much more common than "negative sentences" and "interrogative sentences" based on meaning. Lastly, there were similar numbers of "noun sentences" and "verb sentences" in Uzbek riddles. One important reason for these differences is that riddles usually target children. In studies on sentence types, the contextual factors within and outside the text can be taken into account, and different text types in Turkic languages can be examined. A comparative and holistic linguistic approach can be brought to the subject.

Keywords: Riddles, Uzbek riddles, Uzbek, syntax, sentence types

Giriş

Bilmeceler kurduğu münasebet ve yarattığı çağrışımlarla kültürlerin temelleri hakkında bilgiler veren sözlü halk edebiyatı ürünleridir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk toplulukları arasındaki ortak dünya görüşünün ve evren tasarımının nasıl kesiştiği ve ortaklaşmaların hangi noktalarda yoğunlaştığı bilmecelerden takip edilebilir. Bu itibarla sadece Türkiye Türkçesindeki değil, diğer Türk lehçelerindeki bilmecelerin de araştırılması ve incelenip dilbilimsel değerinin ortaya konulması büyük önem taşır. Türk bilmeceleri söz dizimi bakımından çok çeşitli veriler içermektedir. Ancak bu içerik bugüne kadar yeterince incelenememiştir (Akdemir, 2019). Bilmecelerin sunduğu dil malzemesinin Türk dili araştırmaları için önemli bir kaynak olduğu savından hareketle Özbek bilmecelerinde yer alan cümlelerin türleri üzerine bu araştırma yapılmıştır.

Söz dizimi konusunda yaptığı çalışmada Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesini karşılaştıran Kerimoğlu'na (2006) göre Türkçede cümle tasnifi hususunda dilbilgisi kitaplarında anlam, yapı, yüklem türü ve yeri gibi ölçütler çoğunlukla kullanılır. Cümlelerin bu ölçütlere göre tasnifinde farklı ön-kabuller mevcuttur. Özellikle cümlelerin yapısal yönden sınıflandırılmasında bu ön-kabullerden kaynaklanan bir karmaşa söz konusudur. Cümle türleri üzerine girilen tartışmalarda, Türkçede birleşik cümlelerin imkânı; birleşik cümle ve basit cümle arasındaki farklar; zarf-fiil, isim-fiil ve sıfat-fiil gruplarının yargı bildirip bildirmemesi; şart cümlecığının birleşik cümledeki görevi; bağlı ve sıralı cümle problemi gibi içinde çokça soru işareti barındıran birçok karmaşık noktanın varlığından bahsedilebilir.

"Özbek Bilmecelerinde Cümle Türleri" adlı bu çalışmada önce bilmece türü hakkında bilgiler verilmiş, daha sonra Türkçede cümle türleri ile ilgili bazı görüşler irdelenmiştir. Bu irdeleme sonucunda cümle türleri kategorileri belirlenmiş, Feridun Tekin'in Özbek Bilmeceleri (ÖB) (2008) adlı kitabındaki dokuz yüz elli iki (952) bilmecedan ortaya çıkarılan cümleler nicelikleri ve nitelikleri açısından tasnif edilmiştir. Doküman analizi yöntemiyle erişilen sonuçlar betimlenmiş ve örneklerle açıklanmıştır.

1. Kavramsal çerçeve

1.1. Özbek bilmeceleri (tâpışmâq)

Kökene mitolojik dönemlere kadar uzanan (Şimşek, 2003: 222; Tekin, 2008); masal, efsane, destan, halk hikâyesi gibi edebî türlerde karşılaşılan; hoşça vakit geçirmek, sosyalleşmek, muhatabın zekâsını sınamak, korkulan varlıkların ismini zikretmeden onlar hakkında konuşabilmek gibi amaçlarla ve sözlü kültür ortamında anonim şekilde oluşturulan ve her icra sırasında yeniden üretilen halk edebiyatı ürünlerine "bilmece" (tâpışmâq) denir.

Doğadaki insan, hayvan, bitki, eşya gibi somut varlıkları ve akıl, zekâ, güzellik gibi soyut varlıkları kapalı bir şekilde yakın-uzak ilgiler ve çağrışımlarla buldurmaya hedefleyen kalıplaşmış sözler (Elçin, 1993) olan bilmecelerin belli başlı özellikleri hakkında Sakaoğlu'na (1970; 1973; 1979; 1980; 1982) göre şunları söylemek mümkündür: Bilmeceler, genellikle anonim özelliktedir; hem manzum hem de mensur

biçimde oluşturulabilir. Bilmecelerde çoğu zaman standart bir ölçü görülmez. Asonans ve aliterasyonun yanında her türden kafiye ve redife başvurulur. Bilmecelerin dili yalın, açık ve kolay anlaşılır bir dildir. Neredeyse her türlü konuda bilmece üretilip sorulabilir. Bilmeceler tek sorudan ve tek cevaptan meydana gelebileceği gibi birden çok soru ve cevap da olabilir.

Sakaoğlu'dan (1983) aktarılanlara göre bilmece ile ilgili en eski bilgiler Divânü Lugati't-Türk (11. yy.) ve Codex Cumanicus'ta (14. yy.) yer almaktadır. Bilmece türüne Türkçede "tabuzgu", "tabuzguk", "tabzug", "tamızg", "tabuzgun neñ", "tabzuguk" ve bilmece sormaya "tabuz-" veya "tabız-" denmiştir. Daha yakın dönemlerde Anadolu sahasında âşık edebiyatı geleneğinde manzum bilmece karşılığında "muamma" ve divan edebiyatında "lugaz" terimi kullanılmıştır. Türk toplulukları arasında "taabırın", "tabışmak", "tıvızık", "tapmaca", "cumbak", "tapçan nimah", "matal" isimleri bilmece türünü karşılamak için kullanılmıştır (Aça, 2006: 263).

Özbek edebiyatında muamma türünün tarihi, edebî cereyanlardaki yeri, tarihsel gelişimi, muamma türünde yazılan şiirlerdeki anlam ve edebî yönleri inceleyen Juraev'e (2023) göre Ali Şir Nevaî'nin Türkçe yazdığı muammaların sayısı, anlamı, edebî özellikleri ve işlediği konuların genişliği şairin bu şiir türüne verdiği önemi anlamak için yeterlidir. 20. yüzyıl Özbek edebiyatında az da olsa muamma türündeki şiirlere rastlanabilir.

Sözlü edebiyatın en eski örneklerinden biri olan bilmecelerde halkın günlük hayatı, iş ve uğraşları; insanların toplum, doğa ve hayat hakkındaki görüş, gözlem ve fikirleri konu edilmiştir. Tekin (2008) tarafından yapılan çalışmada Özbek bilmeceleri ile Kırgız, Kazak, Türkmen, Oğuz, Başkurt, Tatar, Altay, Tuva, Hakas bilmeceleri arasındaki benzerlikler tespit edilmiş; çeşitlilik gösteren ve yaşamın her alanına temas eden Özbek bilmeceleri konularına göre telif ve tasnif edilmiştir:

Doğa ve doğa olaylarıyla ilgili bilmeceler:

Kök kâsâni töntârdim. (Âsmân) - Mavi kâseyi döndürdüm. (Gökyüzü) (ÖB, 35).

Tébrânâdi, câni yog. (Zilzila) - Titriyor, canı yok. (Zelzele) (ÖB, 46).

Suvdâ yatâr-suv içmäs / Yürgäniñ âdâm bilmäs. (Quyaş) - Suda yatar, su içmez. / Yürüdüğünü insan anlamaz (Güneş) (ÖB, 35)

Bitkiler ve bitkisel ürünlerle ilgili bilmeceler:

Bâlâlâri kârsâk çälâdi, / Anâlâri oyingâ tüşâdi. (Térâk, bârgläri) - Çocukları alkış tutar / Anaları oyun oynar. (Kavak, yaprakları) (ÖB, 79).

Kiçkinä gâzânniñ âşi tâtli. (Yangaq) - Küçücük kazanın aş tatlı. (Ceviz) (ÖB, 79).

Âtâsi üydâ qâlâr, / Bâlâsi bâzâr bârâr. (Mévâli daraxt) - Babası evde kalır / Balası pazara gider. (Meyve ağacı) (ÖB, 79)

Hayvanlar ve hayvansal ürünlerle ilgili bilmeceler:

Şâxlâri bâr çoçqârdék, / Boyi misli daraxtdék. (Kiyik) - Boynuzları var koç gibi / Boyunun uzunluğu ağaç gibi. (Geyik) (ÖB, 64).

Pişirsä âş bolur, / Pişirmäsä quş bolur. (Tuxum) - Pişirirsen aş olur, / Pişirmezsün kuş olur. (Yumurta) (ÖB, 78).

Bir qoşnim bâr ävvâl bâşdän / Sâqâli uniñ qızıl göşdän. / Sâhâr turib şâvqın sâlâr, / Xabâri yoq héc bir işdän. (Xorâz) - Bir komşum var önce baştan / Sakalı onun kırmızı etten. / Seherde kalkıp bağırır / Haberi yok hiçbir işten. (Horoz) (ÖB, 67)

İnsanlar ve organlarıyla ilgili bilmeceler:

İkki qoşni, ikki dost, / Yanmä-yan turişadi. / Yıglässä birgä yıgläb, / Bärävär külişadi. (Köz) - İki komşu, iki dost, / Yan yana dururlar / Ağlasalar birlikte ağlayıp, / Beraber gülüşürler. (Göz) (ÖB, 51).

Örä, / Öraniñ yuqarırağı şörä, / Şöräniñ yuqarırağı bulâq, / Bulâqniñ yuqarırağı çirâq, / Çirâqniñ yuqarırağı qalâm, / Qalâmniñ yuqarırağı çängäl (Ağız, moylâv, burun, köz, qâş, saç) - Çukur / Çukurun yukarısı püskül, / Püskülün yukarısı pınar / Pınarın yukarısı çerağ, / Çerağın yukarısı kalem, / Kalemniñ yukarısı çengel. (Ağız, bıyık, burun, göz, kaş, saç) (ÖB, 53)

Çeşitli eşyalarla ilgili bilmeceler:

Bir bâyniñ on qoyı bâr, / Biri bağlıq, toqqızı yeşik. (Üzük) - Bir zenginin on koyunu var / Biri bağı, dokuzu çözü. (Yüzük) (ÖB, 126).

Kélib äğzinä açâr, / Tişläb älib qâçâr. (ämbür) - Gelip ağzını açar, / Dişleyip alıp kaçar. (Kerpeten) (ÖB, 102)

Özi cânsiz, / İşgä pâlvan. (Keman) - Özü cansız, / İşe pehlivan. (Çapa) (ÖB, 101)

1.2. Cümle türleri ve gramerlerimizde yer alan bazı tasnifler

Türkçe literatürde cümle türleri konusuna değişik açılardan yaklaşımlar ve farklı tasnifler mevcuttur. Ertürk'e (2020) göre Türk gramerciliğinde cümle bilgisi ve tasnifleri üzerine çalışmalar 16. yüzyıldan itibaren Arap gramercilik anlayışıyla başlamış, bu anlayış Tanzimat döneminde devam etmiştir. Cumhuriyet'ten sonra durum karmaşık hâle gelmiştir. Ergin (2006), Bilgegil (2009) ve Ediskun (2017) gibi kaynaklarda Arap gramer anlayışı takip edilmeye devam etmiş; Deny (2012), Banguoğlu (2015), Gencan (2006), Göknel (1974) gibi kaynakları ise Batı gramerciliği etkilemiştir. Bu dönemde cümleleri sınıflandırmada kullanılan terimlerde uyumsuzluk (Barak Yılmaz, 2008) ve benimsenen sınıflandırma yöntemlerinde farklılıklar görülebilir.

Ergin'de (2006) cümle, yüklem isim veya fiil olmasına göre "isim cümlesi" ve "fiil cümlesi" şeklinde iki türe ayrılmıştır. İçinde fiilimsi geçen cümleler basit cümle içinde değerlendirilmiş; "ki'li birleşik cümle", "iç-içe birleşik cümle" ve "şartlı birleşik cümle"den bahsedilmiştir. Bu tasnifte soru cümlesi ayırımına rastlanmamıştır.

Banguoğlu (2015) tarafından "yargı öbekleri" başlığı altında "birleşik cümle" ve "basit cümle" terimleri tercih edilmiş; "birleşik cümle" kendi içinde "tümleme birleşik cümle (bağlam cümlesi, şartlı, ilinti zamirli)" ve "karmaşık birleşik cümle (içinde fiilimsi bulunan birleşik cümle)" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İçinde isim-fil, zarf-fil veya sıfat-fil bulunan cümleler "karmaşık birleşik cümle" içinde değerlendirilmiş ve soru cümlesi başlığına yer verilmemiştir.

Bilgegil'de (2009) cümleler, yüklem türüne göre "isim cümlesi", "fiil cümlesi"; öğelerinin sıralanışına göre "kurallı cümle", "devrik cümle" ve yapılarına göre "basit cümle", "birleşik cümle" (girişik-birleşik, şartlı birleşik, sıralı birleşik, bağlı birleşik, ki'li birleşik) şeklinde tasnif edilmiştir. Anlamlarının kapsamına göre "olumlu cümle" ve "olumsuz cümle"; isnat tarzına göre "haber cümlesi" ve "inşa cümlesi" (istek bildirenler: dilek, soru, emir, çağırma ve istek bildirmeyenler: umma, korku, ünlem) türleri tespit edilmiştir. Soru cümleleri diğer kaynaklara göre daha ayrıntılı şekilde beş sayfa boyunca ele alınmıştır. Ayrıca Bilgegil'in (2009) cümle tasnifinin, liselerde okutulan Türk Dili ve Edebiyatı ders kitaplarındaki güncel cümle tasnifine temel teşkil ettiği söylenebilir.

Erkman-Akerson (2008) tarafından "fil tümcesi" ve "ad tümcesi" ayrımı yapıldıktan sonra "yalın tümce" ve "bileşik tümce" türleri açıklanmıştır. "Bileşik tümce" kendi içinde, "iki bağımsız ana tümceden oluşanlar", "bir bağımlı bir bağımsız tümceden oluşanlar", "girişik bileşik tümceler" (fiilimsi içeren cümle) olmak üzere üçe ayrılmıştır. Soru cümlesi gibi bir adlandırmaya gidilmemiştir.

Eker'de (2011) “tümceler” yüklem türüne göre “eylem tümcesi” ve “ad tümcesi”; yapısına göre “basit tümce”, “birleşik tümce”, “sıralı tümce” ve “bağlı tümce”; anlamına göre “olumlu tümce”, “olumsuz tümce”, “soru tümcesi”, “emir tümcesi” ve “ünlem tümcesi” ve yüklem yerine göre “kurallı tümce”, “devrik tümce” ve “kesik tümce” şeklinde değerlendirilmiştir. İçinde fiilimsi geçen cümleler basit cümle içinde ele alınmıştır.

Karaağaç (2012) tarafından cümle türleri yapılarına göre “basit cümle”, “birleşik cümle”, “bağlı cümle” ve “eksiltili cümle”; yüklem türüne göre “fil cümlesi” ve “isim cümlesi”; yüklem yerine göre “kurallı cümle”, “devrik cümle” ve anlamına göre “olumlu cümle”, “olumsuz cümle” ve “soru cümlesi” şeklinde incelenmiştir. İçinde fiilimsi bulunan cümleler basit cümle olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca “sıralı bağlı cümle” ve “eksiltili cümle” başlıklarına yer verilmiştir.

Kaynak	Nicelik ve Yapı-Yargı Tartışmasına Giren Hususlar	Anlamına Göre Cümleler ve Soru Kategorisi	Fiilimsili Cümlelerin Durumu
Ergin (2006)	“Birleşik cümle” “ki’li”, “şartlı” ve “iç-içe” olmak üzere üçe ayrılmıştır.	Soru cümlesi ayrımına gidilmemiştir.	“Basit cümle” olarak alınmıştır.
Bilgegil (2009)	“Birleşik cümle” kendi içinde “girişik”, “şartlı”, “sıralı”, “bağlı” ve “ki’li” olarak tasnif edilmiştir.	“Soru cümlesi” ayrıntılı şekilde incelenmiş ve “istek bildiren inşa cümlesi” içinde değerlendirilmiştir.	“Girişik-birleşik cümle” kapsamında değerlendirilmiştir.
Banguoğlu (2015)	“Basit cümle”, “birleşik cümle” ayrımı yapılmış ve “tümleme birleşik cümle” ve “ karmaşık birleşik cümle” açıklanmıştır.	Soru cümlesi başlığına yer verilmemiştir.	“Karmaşık birleşik cümle” içinde değerlendirilmiştir.
Eker (2011)	Cümleler yapısına göre “basit”, “birleşik”, “sıralı” ve “bağlı” şeklinde sınıflandırılmıştır.	“Olumlu tümce”, “olumsuz tümce”, “soru tümcesi”, “emir tümcesi” ve “ünlem tümcesi” ortaya çıkan türlerdir.	“Basit cümle” içinde ele alınmıştır.
Erkman-Akerson (2008)	“Yalın tümce” ve “bileşik tümce”den bahsedilmiş ve fiilimsilerin yargı bildirmesi üzerinde durulmuştur.	Soru cümlesi gibi bir adlandırmaya gidilmemiştir.	“Girişik bileşik tümceler” başlığında ele alınmıştır.
Karaağaç (2012)	Yapılarına göre cümleler “basit”, “birleşik”, “bağlı” ve “eksiltili” olarak ayrılmıştır.	“Olumlu cümle”, “olumsuz cümle” ve “soru cümlesi” başlıkları mevcuttur.	“Basit cümle” olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 1: Cümle Türleri Konusunda Kaynaklarda Görülen Tartışmalı Hususlar

Cümle türleri üzerine yapılan tartışmalarda araştırmacıların “basit cümle” ve “birleşik cümle” konularına yoğunlaştığı söylenebilir. Alışova Demirdağ’a (2019) göre birleşik cümle konusunda Türkiye Türkçesinde çeşitli tasnifler vardır. Ancak birleşik cümle türü tartışmalı olduğu için bir belirsizlikten söz edilebilir. Karahan’a (2013) göre “birleşik cümle” olarak isimlendirilen “ki’li”, “şartlı”, “iç-içe” cümleler “basit cümle”lerden farklı görülemez. Bunların hepsi tek bir yargı/hüküm bildiren ifadelerdir. Ayrıca /-sA/ biçimbirimini alan ifadeler, şart anlamı vererek cümleyi tamamlıyorsa zarf gibi kullanılmıştır; ayrı cümle değildir. Ama bu /-sA/ biçimbirimli ifadeler istek anlamında kullanılmışsa, bunlar tek başına bir cümle kabul edilir.

Gümüſatam'a (2011) göre birleşik cümlelerin sınırlarını ve türlerini belirleme konusunda uzlaşmazlık vardır: Fiilimsili cümleleri "temel cümlelerin yüklemi dışında yargı bildiren başka bir yüklem ortada olmadığı" için basit birer cümle kabul eden bir görüşün karşısında, fiilimsili cümleleri "kendi içinde yargı taşıdıkları ve yan cümle görevi üstlendikleri" için birer birleşik cümle kabul eden başka bir görüş mevcuttur. Sonuçta biri temel cümle biri de yan cümleden oluşan iki unsurdan meydana gelmiş olan "girişik birleşik cümle"yi "birleşik cümle"den ayrı ele almak doğru bir yaklaşım şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Türkçede isim cümlelerinin mi yoksa fiil cümlelerinin daha asli olduğu konusunda uzlaşmaya varılmadığını tespit eden Polat'a (2017: 200) göre ağırlıklı olarak araştırmacılar (Ergin; Kerimoğlu; Vural; Uğurlu) fiil cümlesinin asli olduğunu ve fiil olmadan isim cümlesinden bahsedilemeyeceğini düşünürler. İsim cümlesinin daha asli olduğunu savunan veya Türkçenin en eski yazılı örneklerinden itibaren hem isim hem fiil cümlelerinin varlığına dikkat çeken araştırmacılar (Dizdaroğlu; Karademir; Karahan) da vardır. Bu konuda Polat (2017: 201) Türkçede eskiden beri hem isim hem de fiil cümlesi kullanıldığını; Türkçenin tarihi devirlerinde isim cümlelerin her zaman ek-fiil yardımıyla kurulmadığını; bazen koşaçlar yardımıyla, bazen tamamen eksiz, bazen o döneme has kullanımlar ile isim cümlelerin kurulduğunu ifade etmiştir. Türkçede kullanım oranı bakımından her zaman fiil cümleleri daha çok kullanılmış olsa da Türkçede hem isim hem fiil cümleleri aslidir.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi birbirine yakın söz dizimsel özellikler gösteren farklı sahalardaki Türk dilleridir. Türk dilinin Batı kanadında Türkiye Türkçesi, Doğu kanadında ise Özbek Türkçesi uzanmaktadır (Öztürk, 2016; Yıldırım, 2020). Bu iki çağdaş Türk lehçesi arasında ses ve biçim bilgisi bakımından büyük farklılıklar mevcuttur. Bu iki lehçe söz dizimi karşılaştırılırsa aralarında önemli benzerlikler bulunduğu görülür (Aktan, 2011). Yaman'a (2000) göre söz dizimi yönünden her iki lehçe yapıca benzerdir; asli öge dizilişin sonunda, yardımcı öge başında yerini alır. İki lehçenin dilbilgisi anlayışlarında ve yöntemlerinde farklılıklar olsa da yöntemlerin farklılığı, yapıdaki benzerliği değiştirmez.

Coşkun'da (2017) Özbek Türkçesi cümle bilgisine bir bölüm ayrılmış ve kelime grupları incelendikten sonra "cümle (gäp)" başlığı altında cümle unsurları (gäp böläkləri), cümle çeşitleri (gäplärning türleri) ele alınmıştır. Cümleler yapısına (gäplärning tüzilişigä körä), anlamına, yüklem türüne ve yerine göre tasnif edilmiştir. Cümleler yapısına göre "basit (säddä gäp)", "birleşik (qoşmä gäp)", "bağlı (bäğlävçili gäp)" ve "sıralı" olarak sınıflandırılmıştır. İçinde fiilimsi geçen cümleler şartlı veya iç-içe değilse basit cümle sayılmıştır. Bu tasnifin Karağaçaç'ın (2012) ve Tekin'in (2008) tasnifi ile paralellik gösterdiği tespit edilmiştir.³

Türkçenin söz dizimi ve özel olarak cümle tasnifi üzerinde durulan Karahan'da (2013) cümlelerin bağlanma şekillerinden bahsedilmiş; cümle, yüklem türüne göre fiil veya isim cümlesi olarak, yüklem türüne göre düz veya devrik cümle olarak ve anlamsal özelliklerine göre olumlu veya olumsuz cümle ve soru cümlesi olarak adlandırılmıştır. Karahan (1994b; 2000) tarafından önceki dilbilgisi kitaplarında yer alan cümle tasnifleri eleştirilmiş; yargı ve yapı kavramları tartışılmış ve cümlelerin yapı bakımından tasnif edilmesinin yanlış olduğu vurgulanmıştır. Karahan'a (1994a) göre niceliksel farklara sahip oldukları için cümle ile cümle topluluğu arasında yapıca bir tasnife gitmek mümkün değildir. Cümle yapı yönünden tek bir yargı ve bu yargıyı tamamlayan öğelerle sınırlıdır. Bundan dolayı literatürde "basit cümle", "girişik-birleşik cümle", "şartlı birleşik cümle" ve "iç-içe birleşik cümle" terimleriyle karşılanan söz dizileri "cümle" olma noktasında buluşurlar. Öğelerinin sayısı, yeri ve niteliği değişik olsa da bu değişiklik cümle sınırları içinde ortaya çıkar ve kalır.

³ Özbekçe cümle türlerinin farklı bir tasnifi için bkz. Gültekin (2013); Gültekin, M.; Koraş, H. ve Kurbanova, M. (2019).

“Şükriye koştu ve yoruldu.” ve “Şükriye o kadar koştu ki yoruldu.” söz dizileri literatürde “bağlı cümle” ve “ki’li birleşik cümle” şeklinde adlandırılır. Ancak bunlar birer cümle topluluğudur. Birden çok cümlelerin birbirine dilbilgisel bağlarla bağlanması bunların ortak özelliğidir. Karahan’a (1994a) göre cümle topluluğunda bağlantıyı dilbilgisel unsurlar sağlıyorsa, “cümlelerin bağlanış şekilleri” bir tasnif konusu durumuna gelebilir. Bu tasnifte eklerle, edatlarla ve diğer unsurlarla kurulan bağlantılar ele alınabilir. Böyle yapılar hem söz diziminin hem de metin dilbiliminin sahasına girmektedir. “Şükriye koştu, yoruldu.” söz dizisi de cümle topluluğu sayılır. Ancak böyle bir örnek söz diziminin değil metin dilbiliminin konusu olmalıdır.

Görüldüğü gibi bilim insanları arasında cümle tasnifi konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur. En dikkat çekici ihtilaf, yapısına göre cümlelerde ve özellikle içinde fiilimsi geçen cümlelerin yerinin ne olduğu hususundadır. Derin yapıda fiilimsileri birer “yargı” olarak değerlendirip onları “girişik-bileşik cümle” veya “birleşik cümle” başlığına dâhil eden araştırmacılara Karahan (2013), yargı ve yapı kavramlarını irdeleyerek cevap vermiş ve “yapısına göre cümleler” gibi bir başlık kullanmamıştır.

Bu çalışmada Coşkun (2017), Karaağaç (2012), Karahan (1994’a; 1994b, 2000; 2013) ve Tekin (2008)’in yukarıda özetlenen görüşlerinden hareketle bir yöntem belirlenmiş ve Özbekçe bilmecelerde yer alan cümleler niceliklerine göre, “tek cümle” ve “cümleler topluluğu” olarak iki kategoride ele alınmıştır. Böylece cümleler arasında yapılarına göre değil; niceliklerine göre bir tasnife gidilmiştir.

“Tek cümle” başlığı altında “basit tek cümle” (tek yüklemli cümleler), “fiilimsili tek cümle” (içinde fiilimsi geçen cümleler), “şartlı tek cümle” (/ -sA/ biçimbiriminin şart anlamı verdiği cümleler) ve “isim-cümleli tek cümle”ler (içinde başka bir cümlelerin isim gibi işletildiği cümleler) değerlendirilmiştir.

“Cümle topluluğu” başlığı altında, cümlelerin bağlanış şekillerine göre sınıflandırma yapılmıştır. Buna göre “ortak zaman/kip/kişi biçimbirimiyle”, “ortak cümle öğeleriyle”, “bağlanma edatlarıyla” (iki yüklemi bağlayan edatlarla) ve “anlam ilişkisiyle” (aralarında dilbilgisel ya da metin dilbilimsel ortaklık ilişkisiyle) bağlanan cümleler incelenmiştir.

Çalışmada yüklem türüne göre “isim cümlesi” ve “fiil cümlesi”; yüklem yerine göre “düz cümle” ve “devrik cümle”; anlamına göre “olumlu-olumsuz cümle” ve “sorulu-sorusuz cümle” türleri betimlenmiştir. Bu cümle türlerinin tasnifi aşağıda ana hatlarıyla gösterilmiştir:

Niceliklerine Göre

Tek Cümle

Basit Tek Cümle

Fiilimsili Tek Cümle

Şartlı Tek Cümle

“İsim-Cümle”li Tek Cümle

Cümle Topluluğu

Ortak Kip ve/veya Şahıs Ekleriyle Bağlananlar

Ortak Cümle Öğeleriyle Bağlananlar

Bağlanma Edatlarıyla Bağlananlar

Anlam İlişkisiyle Bağlananlar

Yüklem Türüne Göre

İsim Cümlesi

Fiil Cümlesi

Yüklem Yerine Göre

Düz Cümle

Devrik Cümle

Anlam Özelliğine Göre

Olumlu Cümle ve Olumsuz Cümle

Sorulmuş Cümle ve Sorusuz Cümle

2. Bulgular ve inceleme

Araştırmada, Tekin’de (2008) yer alan dokuz yüz elli iki (952) bilmece (tâpışmâq) doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Cümleler, oluşturulan kategorilere göre tasnif edilmiştir. Elde edilen veriler değerlendirilmiş; tablolarla görselleştirilmiş, önemli hususlar tartışılıp açıklanmış ve örnekler verilmiştir.

2.1. Niceliklerine göre

Örnekleme oluşturan ve incelenen dokuz yüz elli iki (952) bilmeceyi iki yüz doksanı (290) tek cümleden ibarettir. Altı yüz altmış iki (662) bilmece ise birden çok cümlelerin çeşitli bağlantılarla (ortak zaman/kip/kişi biçim birimi, ortak öge, bağlama edatları ve anlam ilişkisi) bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Ayrıca bu altı yüz altmış iki (662) madde başı bilmeceyi oluşturan cümle toplulukları analiz edilmiş; bunun sonucunda 19 madde içi cümle topluluğu ve 1805 madde içi tek cümle ortaya çıkarılmıştır. Toplamda 2095’i tek cümle, 681’i cümle topluluğu hâlinde 2776 unsur tespit edilmiştir.

	Niceliğine Göre Cümleler		Toplam
	Tek Cümle	Cümle Topluluğu	
Madde Başı	290	662	952
Madde İçi	1805	19	1824
Toplam	2095	681	2776

Tablo 2: Niceliğine Göre Cümleler

Aşağıdaki örneklerde sırasıyla “qaynâydi ve yér” yüklemeleri iki ayrı “tek cümle” içinde ve “sâçâdi, qâçâdi ve kördim, bâr” yüklemeleri iki ayrı “cümle topluluğu” içinde yer almıştır:

Töntärligän kök qâzândä, / Ältin tängä **qaynâydi**. (Äsmän, yulduz)- Döndürülmüş mavi kazanda / Ältin para **kaynıyor**. (Gökyüzü, yıldız) (ÖB, 35). □ Tek cümle.

Yédirib, yédirib, / Özi **yér.** (Yér) - Yedirip, yedirip, / Kendi **yer.** (Yer) (ÖB, 38). □ Tek cümle.

Qışdâ âq gül, / Bahârdâ suv **sâçâdi.** / Yél ésgândâ, / Tümtâraqay **qâçâdi.** (Bulut) - Kışın ak gül, / Baharda su **saçar.** / Yel estiğinde / Düzensizce **dağılır.** (Bulut) (ÖB, 41). □ Cümle topluluğu.

Äcâb bir gümbâzlık / Üy **kördim.** / Nâ éşigi **bâr,** / Nâ téşigi. (Yamğır köpigi) - Acaib kubbeli / bir ev **gördüm,** / Ne kapısı **var,** / Ne éşigi. (Yağmur köpüğü) (ÖB, 43). □ Cümle topluluğu.

2.1.1. Tek cümle

Yargı bildiren ve içinde tek bir yüklem yer alan dil yapılarına “tek cümle” denir. Yargı bir bitmişlik ifadesidir; olay, olgu vb. her şey üzerine verilebilen hükümdür. Çalışmada, içinde fiilimsi bulunan cümleler; isim gibi işletilen cümle bulunan cümleler (isim-cümleli); “ki” bağlama edatı bulunan cümleler ve /-sA/ biçimbirimi (şart kipi olarak) bulunan cümleler “tek cümle” olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bunlar derin yapıda birbirinden farklılaşsa da yüzey yapıda en nihayetinde tek bir yargı bildirdikleri (tek yüklemli oldukları) için aynı kategoride yer alır.

Çalışmada bin yedi yüz on biri (1711) “basit”, iki yüz elli yedisi (257) “fiilimsili”, yüz yirmi beşi (125) “şartlı” ve ikisi (2) “isim-cümleli” olmak üzere toplam iki bin doksan beş (2095) “tek cümle” tespit edilmiştir.

	Tek Cümle Türünün Alt-Kategorileri				Toplam
	Basit	Fiilimsili	Şartlı	İsim-Cümleli	
Madde Başı	200	68	22	0	290
Madde İçi	1511	189	103	2	1805
Toplam	1711	257	125	2	2095

Tablo 3: Tek Cümle Türünün Alt-Kategorileri

Aşağıdaki örneklerde sırasıyla “basit”, “fiilimsili”, “şartlı” ve “isim-cümleli” tek cümle örnekleri verilmiştir:

Qârañi tãm içidâ, / Qâra buzâq **dirkillâr.** (Bürgâ) - Karanlık ahır içinde / Kara buzağı **sıçrar.** (Pire) (ÖB, 75). □ Basit tek cümle: “dirkillâr” yüklemi “sıçrar” anlamındadır ve cümledeki yargıyı tek başına verir.

Sâvuq kirib, / Issıq **çıqar.** (Yapğân nân) - Soğuk girip, Sıcak **çıkır.** (Pide) (ÖB, 97). □ Fiilimsili tek cümle: “çıqar” yüklemi tektir ve cümlede “girip” zarf-fiili mevcuttur.

Sân **urmäsân,** u **urmäs.** (Kétmân) - Sen **vurmazsan,** o **vurmaz.** (Çapa) (ÖB, 101). □ Şartlı tek cümle: “urmäs” yüklemi tektir. “urmäsân” yapısında, şart 2. tekil kişi “/-sân/” çekimi vardır.

Çıq-çıq **étidi,** / Öydän **çıq, dédi.** (Çakkâ ötişi) - Şık şık **etti,** / Evden **çık, dedi.** (Buzun erimesi) (ÖB, 44). □ İsim-cümleli tek cümle: “Öydän çıq” cümlesi “dédi” yüklemine yönettiği cümle içinde isim gibi işletilip nesne ögesini oluşturmuştur.

Gümüřatam’a (2011) göre tek yükleme sahip olan basit cümleler tek yargı bildirir. “Basit tek cümle” terimi yerine literatürde “basit cümle” (Delice, 2007; Demir, 2006), “yalın tümce” (Atabay vd., 2003; Bozkurt, 1995; Dizdaroğlu, 1976; Hatiboğlu, 1972; Koç, 1996) ve “yalınç tümce” (Gencan, 2006) terimlerinin kullanıldığı görülmüştür. Adlandırılması hususunda farklılıklar olsa da yapısı üzerinde genellikle ortak yönelimlerin bulunduğu “basit cümle”nin “özne □ yüklem” dizilişine uygun olduğu söylenebilir. Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde “basit cümle” (säddä gäp) tanımları farklı değildir. Çünkü cümlede yargı bildiren tek yüklem bulunması Türk dilinin her iki lehçesinde temel ilkedir (Aktan, 2011). Yaman’a (2000, 251-257) göre bünyesinde zarf-fiil, sıfat-fiil, isim-fiil veya bu tür kelimelerden yapılmış bir kelime grubu bulunduran cümleler “basit cümle”dir.

Aktan'a (2011) göre Özbek Türkçesinde biçim ve anlam yönünden birleşmiş iki yüklemden oluşan cümlelere "birleşik cümle" (qoşmä gäp) denir. Ancak "qoşmä gäp" terimi, "birleşik cümle" kavramı yanında "bağlı", "sıralı" ve "girişik" (filimsili cümle) cümleleri de kapsar. Türkçe dil bilgisinde "filimsi" diye bilinen, gerçekte birer "çekimsiz fiil" olan fiil yapılarını içeren cümleler "birleşik cümle" olarak kabul edilmiştir. Ancak çekimsiz fiillerle kurulan bu cümlelerin birleşik cümle olarak değil, tek yargı bildirdikleri için basit cümle olarak değerlendirilmesi gerekir. Literatürde "girişik bileşik cümle", "ki'li bağlı cümle", "şartlı birleşik cümle", "iç-içe birleşik cümle" vb. terimlerle incelenen bu tür ifadeleri Karahan'ın (2000) işaret ettiği gibi yüklemi tamamlayan unsurlar olarak görmek mümkündür.

2.1.2. Cümle topluluğu

Birden fazla cümlelerin bir araya gelmesiyle oluşan, cümleden büyük anlamlı yapılara "cümle topluluğu" denir. Bunlar arasında topluluğu oluşturan, ortaklığı kuran gramatikal bağlar vardır: (1) ortak zaman/kip/kişi biçimbirimleri; (2) ortak cümle ögeleri; (3) aynı bağlam içindeki anlam ilişkisi ve (4) bağlama edatlarıyla bir araya gelmiş olmak. Bu dört bağın her biri bir cümle topluluğunda aynı zamanda görülebilir ya da tek bir bağ cümleleri toplayabilir. Bağların baskınlık ve belirleyicilik seviyeleri (1) numaralı bağdan (4) numaralı bağa doğru düşüş gösterir.

Cümle topluluğu kuran bağlar içinde sınırları en geçişken olanı "aynı bağlam içindeki anlam ilişkisi"dir. Bağlamdan anlaşılması gereken zaman, mekân, kişi, nesne ve harekete ait kavramlarda açıklama, sıralama, karşılaştırma, dereceleme, anlam paralelizmi, ortak anlam dairesine giren kelimeler, ve bazı genel içerik özellikleridir (Karahan, 2013: 94).

Türkiye Türkçesinde "sıralı cümle" şeklinde adlandırılan cümlelere Özbek Türkçesinde "bağlâvçi väsitäsiz birikkän qoşmä gäplär" adı verilmektedir. Bu yapıdaki cümleler, "qoşmä gäplär"ın (birleşik cümle) türleri arasında sayılır (Yaman 2000, 274). Özkan ve Sevinçli'ye (2008, 169-173) göre "bağimli sıralı cümleler", yalnız başlarına kullanıldıklarında anlamı bulunan, bir araya gelince aralarında anlam ilişkisi yanında ortak cümle ögelerine de sahip olan cümlelerdir. "Bağımsız sıralı cümleler" aralarında ortak cümle ögesi bulunmasa da anlam ilişkisi bulunan cümlelerdir.

Çalışmada tespit edilen altı yüz seksen bir (681) cümle topluluğundan üç yüz altmış biri (361) ortak zaman/kip/kişi biçimbirimiyle; iki yüz kırk ikisi (242) ortak ögelerle; altmış üçü (63) bağlamsal anlam ilişkisiyle ve dokuzu (9) bağlama edatlarıyla bir araya gelmiştir.

	Cümle Topluluğu				Toplam
	Ortak Zaman/Kip/Kişi	Ortak Ögeli	Anlam İlişkisi	Bağlama Edatlarıyla	
Madde Başı	361	237	61	3	662
Madde İçi	0	11	2	6	19
Toplam	361	248	63	9	681

Tablo 4: Cümle Topluluğu Türü ve Alt-Kategorileri

Çängäräqdän uçib **çiqadi**, / Qäräsä, közni kör **qilädi**. (Uçqun) - Bacadan uçup **gider**, / Baksan, gözünü kör **eder**. (Kıvılcım) (ÖB, 142). □ "çiqadi" ve "qilädi" yüklemelerinin yönettiği iki cümle geniş zaman 3. tekil kişi çekimi ortaklığı ile cümle topluluğu kurmuştur.

Tâyim bär, kişnämäydi, / Yaz çağı işlämäydi. (Çänä) - **Tâyim** var, kişnemiyo / Yaz zamanı çalışmıyor. (Kızak) (ÖB, 140). □ Öznesi ortak cümle topluluğu: "tâyim" kelimesi cümle topluluğu oluşturan iki cümlelerin ortak öznesidir.

Tüşümdä **yavvâyi xayvânlär** meni talädi, / **ulärdän** qandäy qilib qutulış mümkin? (Uygänib) - Düşümde yabancı hayvanlar beni daladı, / onlardan ne yapıp kurtulmak mümkün? (Uyanıp) (ÖB,

153). □ Cümle topluluğu kuran ilk cümlelerin öznesi “yavvâyi xayvânlar”a ikinci cümlede “ulârdän” tümlecisiyle işaret edilmiştir. İki cümle arasında anlamsal ilişki sağlanmıştır.

Nimâniñ bês barmâğı **bâru**. / **Lékin** birârtâ hâm tirnâğı **yoq**. (Qolqâp) - Neyin beş parmağı var, / Lakin bir tane de tirnağı yok. (Eldiven) (ÖB, 150). □ “bâru” ve “yoq” yüklemeleri “lékin” bağlama edatıyla bağlanmış ve iki cümle bir topluluk oluşturmuştur.

Éski-éski çâpânim, / Ésimdän **çiqmäs** çâpânim, / Cändä-cändä çâpânim, / Yanımdän **kétmäs** çâpânim. (Sâyä) - Eski püskü kaftanım, / Aklımdan **çikmaz** kaftanım / Allı pullu kaftanım, / Yanımdan **gítmez** kaftanım. (Gölge) (ÖB, 148). □ “çiqmäs” ve “kétmäs” yüklemeleri olumsuz geniş zaman 3. tekil kişi çekimindedir. İki cümle ortak zaman/kişi ve ortak özne içeren cümle topluluğu oluşturmuştur.

Akçataş’a (2007) göre “cümle” en büyük dil birliği değildir. Bu yüzden dil bilgisi kitaplarında “cümle grubu” (cümle topluluğu) konusu da yer almalıdır. Tek cümleler bir durumu, düşünceyi, olayı tek başına anlatabilir. Bunun yanında birbirini tamamlayan, açıklayan, yorumlayan, aralarında ilişkiler kurarak bütünleşen cümle toplulukları vardır. Cümle topluluğunu oluşturan cümleler arasındaki anlam bağları “neden-sonuç”, “açıklama”, “örnek”, “amaç”, “karşılaştırma” ve “karşıtlık” bağı şeklinde sıralanabilir (Duymaz ve Turan, 2006).

2.2. Yüklemin türüne göre

Türkiye gramerciliğinde yüklemin isim veya fiil olmasına göre iki çeşit cümle vardır: fiil cümlesi ve isim cümlesi (Biray, 2003: 296). Özbek Türkçesinde cümleler yüklemin türüne göre isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere ikiye ayrılır. Çalışmada bin yetmiş sekizi (1078) isim cümlesi ve bin on altısı (1016) fiil cümlesi olmak üzere toplam iki bin doksan dört (2094) cümle tespit edilmiştir.

	Yüklemin Türüne Göre		
	İsim Cümlesi	Fiil Cümlesi	Toplam
Madde Başı	105	185	290
Madde İçi	973	831	1804
Toplam	1078	1016	2094

Tablo 5: Yüklemin Türüne Göre Cümleler

2.2.1. İsim cümlesi

İsim cümleleri yüklemi ek-fiille çekimlenen isim veya isim grubundan oluşan cümlelerdir. İsim cümlelerinde kip eki bulunmazsa bu yüklem geniş zamanı ifade ederler (Biray, 2003: 296). Özbek Türkçesinde sıklıkla kullanılan isim cümleleri, yargıda bir isim veya bir isim grubunun kullanıldığı cümlelerdir. İsim cümleleri, bir nesnenin, bir kişinin veya bir durumun niteliklerini ve niceliklerini tanımlamak için kullanılır. Bu tür cümlelerin kullanımı, sözcüklerin yerleri ve çeşitli zaman kalıpları açısından çeşitlilik gösterebilir.

Aşağıdaki isim cümlesi örneklerinde sırasıyla “yoq”, “bâr” ve “qaysi” isimleri geniş zaman üçüncü kişi çekimine girmiş ve cümlelerinin yüklemi konumuna gelmiştir:

Älämdä törttä nârsä **yoq** (Äsmânnin üstünü, xâvuznin gâpqağı. körpäniñ yeñi, âşpiçâgnin qını) - Dünyada dört şey yok. (Gökyüzünün üzeri, havuzun kapağı, yorganın kolu, mutfak bıçağının kını) (ÖB, 46).

Qırq qulağı, İkki âğzi **bâr**. (Hürçün) - Kırk kulağı, / İki ağzı var. (Heybe) (ÖB, 77).

Kéçü “értägä”, “értägi” “kéça” bolädigän kün **qaysi?** (Bugün) - Dün “yarın”, “yarın” “dün” olan gün **hangisi?** (Bugün) (ÖB, 152).

2.2.2. Fiil cümlesi

Özbek Türkçesinde fiil cümleleri, cümlenin yüklemi olarak fiillerin kullanıldığı cümlelerdir. Fiil cümleleri, bir eylem veya durumun ifade edilmesinde kullanılır ve cümlenin diğer öğeleri genellikle özne ve nesne olarak belirtilir. İş, hareket, oluş; fiil cümleleriyle karşılandığı için fiil cümleleri isim cümlelerine göre daha çok kullanılırlar (Biray, 2003: 296). Fiil kök veya gövdeleri zaman, kip, kişi biçimbirimlerini alarak fiil cümlesinde yüklem olurlar.

Aşağıdaki fiil cümlesi örneklerinde sırasıyla “açıldı” fiil-görülen geçmiş zaman-3. tekil kişi, “çıqmıydi” fiil-şimdiki zaman-3. tekil kişi ve “bolär” fiil- geniş zaman-3. tekil kişi yapıları verilmiştir:

Bundän ätgän qılıçım, / Zängär bärrib **açıldı**. (Tãñ yarişi) - Buradan attığım kılıcım, / Pası gidip, **parladı**. (Tan atması) (ÖB, 49).

Qızıl buzağımni ağıldän xaydäsäm, **çıqmıydi**. (Til) - Kızıl buzağımı ağıldan sürsem de **çıkıyor**. (Dil) (ÖB, 55).

Kättä-kıçık bés ortâq, / **Uyuşsä bolär** toqmâq. (Barmâqlär) - Büyük küçük beş arkadaş / **Uyuşsalar olur** tokmak. (Parmaklar) (ÖB, 55).

2.3. Yüklem yerine göre

Yüklem cümledeki yeri Türkçede genellikle sondadır. Belirtmek istenen öge yükleme yaklaştırılır; yüklem gibi önemli öğeler parçalar üstü birimlerle vurgulanabilir. Türkçenin esnek yapısı sadece yüklem değil, tüm öğelerin yerinin değişebilmesini sağlamaktadır. Türkçenin söz dizimi birbiri içine giren-çıkan kutucuklarla işleyen portatif bir sistemdir. Bu portatif sistem Türkçenin ortaya çıktığı dönemlerdeki yaşam tarzının ve kültürün bir yansıması olabilir. Birçok dilden farklı olan bu imkânıyla Türkçe kıvrak bir ifade gücüne sahiptir.

2.3.1. Düz cümle ve devrik cümle

Yüklemi sonda olan cümlelere “düz cümle” ve sonda olmayan cümlelere “devrik cümle” denir. Bu çalışmada Özbek bilmecelerindeki cümleler yüklem yerine göre incelenmiş; bin iki yüz (1200) düz cümle ve yüz altmış dört (164) devrik cümle tespit edilmiştir.

	Yüklem Yerine Göre			Toplam
	Çok Yüklemliler	Tek Yüklemliler		
		Düz Cümle	Devrik Cümle	
Madde Başı	662	192	12	952
Madde İçi	18	1008	152	1824
Toplam	680	1200	164	2776

Tablo 6: Yüklem Yerine Göre Cümleler

Appâqqinâ dâsturxân, / Yér yüzünü **qâplägän**. (Qâr) - Bembeyaz örtü, / Yeryüzünü **kaplamış**. (Kar) (ÖB, 43). □ Düz cümle. Fiil-öğrenilen geçmiş zaman-3. tekil kişi çekimindeki “qâplägän” yüklemi cümlenin sonundadır.

Qolsız, âyaqsız eşik **açär**. (Şâmâl) - Elsiz, ayaksız kapı **açar**. (Rüzgar) (ÖB, 45). □ Düz cümle. Fiil- geniş zaman-3. tekil kişi çekimindeki “açär” yüklemi cümlenin sonundadır.

Kélib **kétär** bir yıldä, / Tört äğayni här xıldä. (Tört fâsl) - Gelip **gider** yılda bir / Dört kardeş değişik şekilde. (Dört mevsim) (ÖB, 48). □ Devrik cümle. Fiil- geniş zaman-3. tekil kişi çekimindeki “kétär” yüklemi cümlenin sonunda değildir.

Sén içidä tursän tikkä, / Älib çıkar yüksäklikkä. (Lift) - Sen içinde dursan ayakta, / Alıp çıkar yüksek yere. (Asansör) (ÖB, 133). □ Devrik cümle. Fiil- geniş zaman-3. tekil kişi çekimindeki “çıkar” yüklemi cümlenin sonunda değildir.

2.3.2. Eksiltili yapı

“Eksiltili cümle” veya “söz cümle” (elliptic clause, holophrase, sentence word) gibi terimlerle literatürde bir cümle türü olarak geçen yapıları Karaağaç (2012), “yapılarına göre cümleler” başlığı altında “eksiltili cümle” terimiyle karşılamıştır. Eksiltili cümleler, derin yapıları ve sözlü dil kullanımıyla yargı bildiren ve yüzey yapılarıyla bir bütünlükten uzak olan cümleler olarak algılanır. Ancak yüklemi düşmüş/görülmeleyen bu yapılar için Karahan’ın (2013) “eksiltili cümle” terimini cümle türleri arasında saymadığı görülmüştür.

Bu çalışmada cümleler niceliklerine göre tasnif edilirken derin yapı değil, yüzey yapı dikkate alınmıştır. Yüklemi eksiltilmiş ifadeler hususunda da bu anlayışa uygun olarak “eksiltili cümle” değil, “eksiltili yapı” terimi tercih edilmiştir.

Çalışmada incelenen dokuz yüz elli iki (952) bilmeceyi meydana getiren iki bin yedi yüz yetmiş altı (2776) unsurun yedi yüz otuz ikisinin (732) eksiltili yapıda olduğu tespit edilmiştir. Bu sayının yüksek olmasının önemli bir sebebi, bilmecelerin sözlü kültür ortamında oluşturulup aktarılması ve yeniden üretilmesi olabilir. Sözlü dilin hâkim olduğu bu kültür ortamında ifade edilmek istenen şeyler, günlük dilin sadeliğinde kalıplara girer ve vücut bulur. Bir diğer sebep ise bilmecelerin genellikle çocuklara hitap etmesidir. Çocuklara sade, yalın, açık ve kısa cümlelerden oluşan bir dille yaklaşmak iletişimi kolaylaştırır. Eksiltili yapıların bu yaklaşıma hizmet ettiği söylenebilir.

Aşağıda yüklemi eksiltilmiş yapılara örnekler verilmiştir. Bu eksiltili yapıların zihinde “...olan şey nedir?” ve “... var, bu nedir?” ifadeleriyle tamamlandığı düşünülebilir:

Åsmândän büyük... (Maqsad)- Gökyüzünden büyük... (Amaç) (ÖB, 148).

İkki tâvâq, / Åräsidad qasqaldâq... (Tâşbaqa) - İki tabak / Arasında su tavuğu... (Kaplumbağa) (ÖB, 66).

Çiy tâgidâ çinni kâsâ... (Quş uyasi) - Çalı dibinde çini kâse... (Kuş yuvası) (ÖB, 78).

2.4. Anlam özelliğine göre

Cümle, fiile gelen bir eke göre anlam kazanmaz, ek de fonksiyon taşıyan bir öge olarak, cümle gibi bir birliğin tasnifinde kriter olamaz. Cümle temel ve yardımcı öğeleriyle bir bütün olarak anlamlar kümesidir ve sonuç itibarıyla bir yorumdur. Cümle anlamları sınırlanamaz (Aydın, 2009). Yine de birçok dilbilgisi kitaplarında cümleler anlamına göre sınıflandırılmıştır. Tasniflerde görülen “soru cümlesi” terimi bazı kaynaklarda (Eker, 2011; Karahan, 2013) “olumlu cümle”, “olumsuz cümle” ve “ünlem cümlesi” ile alt alta yer almış ve bazılarında (Bilgegil, 2009) “olumlu-olumsuz cümle”den bağımsız bir dal oluşturmuştur. Bazı kaynaklarda ise (Ergin, 2006; Erkmán-Akerson 2008) “soru cümlesi”ne bu anlamda yer verilmemiştir.

Karaağaç’a (2012) göre “soru cümlesi” (interrogative sentence) soru yoluyla bilgi alma amacıyla ve “bildirme” kavramının karşısındadır. Bunun sayesinde, dildeki bütün sözlük birimler ve söz dizimi birimleri bildirilebilir ve sorulabilir. Bir cümle hem “olumlu” veya “olumsuz” hem de “sorulu” veya “sorusuz” olabilir. Bu sebeple Özbek bilmecelerindeki cümleler anlam özelliğine göre “olumlu cümle-olumsuz cümle” ve “sorulu cümle-sorusuz cümle” şeklinde incelenmiştir.

2.4.1. Olumlu ve olumsuz cümle

Özbek bilmecelelerindeki cümlelerde olumsuzluk anlamı vermek için /-mä/ biçimbirimi ve “émäs” (değil) kelimesi kullanılır. Çalışmada tespit edilen iki bin doksan dört (2094) cümlenin bin sekiz yüz seksen ikisi (1882) “olumlu cümle” ve iki yüz on ikisi (212) “olumsuz cümle” olarak değerlendirilmiştir.

	Olumluk Anlamına Göre		Toplam
	Olumlu Cümle	Olumsuz Cümle	
Madde Başı	298	36	334
Madde İçi	1584	176	1760
Toplam	1882	212	2094

Tablo 7: Olumluk Anlamına Göre Cümleler

Qoşnımlıqığa kirsäm, / İkki miñ işçisi **işläyäbti**. (Äsälari) - Komşumunkine girsem, / İki bin işçisi **çalışıyor**. (Bal arısı) (ÖB, 70). Olumlu cümle. Fiil-şimdiki zaman- 3. tekil kişi yapısındaki “işläyäbti” yüklemi anlamına göre olumludur.

Qumdän yasälgän muzım, / Üyimni ıssıq **tutär**. (Déräzä äynäsi) - Kumdan yapılmış buzum, / Evimi sıcak **tutar**. (Pencere camı) (ÖB, 108). □ Olumlu cümle. Fiil-geniş zaman- 3. tekil kişi yapısındaki “tutär” yüklemi anlamına göre olumludur.

Kéştädän tüşgän äq tävuq, / Qaytib kéştägä **qonmäs**. (Tüşgän tiş) - Tüneklikten inen ak tavuk / Dönüp tüneklığe **konmaz**. (Çıkan diş) (ÖB, 54). □ Olumsuz cümle. Fiil-olumsuz geniş zaman- 3. tekil kişi yapısındaki “qonmäs” yüklemi anlamına göre olumsuzdur.

Tört äkä-ükä bir-birigä **yétälmäydi**. (Ärävä gıldiräkläri) - Dört ağabey ile kardeş birbirine **yetişemiyor**. (Araba tekerlekleri) (ÖB, 105). □ Olumsuz cümle. Fiil-olumsuz şimdiki zaman- 3. tekil kişi yapısındaki “yétälmäydi” yüklemi anlamına göre olumsuzdur.

2.4.2. Sorulu ve sorusuz cümle

Soru anlamı “mi” soru biçimbirimi ve “nimä”, “nimägä”, “qaysı”, “qandäy”, “qay”, “qayérdä”, “qaçân”, “néctä” (ne, neye, nasıl, hangi, nerede, ne zaman) gibi soru kelimeleriyle sağlanır. Doğrudan soru kelimeleri ile oluşturulan soru cümlelerinin yanında bilmece türünün doğası gereği tüm maddelerde gizli de olsa bir soru anlamı olduğu ileri sürülebilir. Çalışmada incelenen iki bin doksan dört (2094) cümlenin iki bin on altısı (2016) “sorusuz cümle” ve yetmiş sekizi (78) “sorulu cümle” şeklindedir.

	Soru Anlamına Göre		Toplam
	Sorulu Cümle	Sorusuz Cümle	
Madde Başı	34	256	290
Madde İçi	44	1760	1804
Toplam	78	2016	2094

Tablo 8: Soru Anlamına Göre Cümleler

Aşağıdaki ilk iki örnekte sırasıyla “qandäy” ve “qaçân” soru zarfları cümlelerine soru anlamı vermiştir. Son iki örnekte herhangi bir soru kelimesi yoktur, yüzey yapı açısından bu örnekler anlamına göre “sorusuz cümle” şeklinde değerlendirilebilir.

Yamğır yağıb turgändä, qarğa **qandäy** daraxtgä qonädi? (Höl daraxtgä qonädi) - Yağmur yağıp durduktan sonra karga **nasil** bir ağaca konar? (Islak ağaca konar) (ÖB, 152). □ Sorulu cümle.

Ägzidä tişi yoq ädäm tiş äğrıgını **qaçân** bilädi? (it tişlägändä) - Ağzında dişi olmayan birisi diş ağrısını **ne zaman** bilir? (Köpek ısırnca) (ÖB, 140). □ Sorulu cümle.

Bir tökilsä, / Qaytä tolmäs. (äbro, nâmus) - Bir dökülse, / Tekrar dolmaz. (Şeref, namus) (ÖB, 146). □ Sorusuz cümle.

Ānālāri tākçādān tūřsā, / Bālālāri yūgīrib kēlādi. (Çāynāk, piyalā) - Anaları raftan inse, / Balaları kořup gelir. (Çaydanlık, piyale) (ÖB, 115). □ Sorusuz cümle.

3. Sonuç ve öneriler

Bilmecelerin (tāpiřmāq) kökleri mitolojik düşünceye kadar götürülebilir. Tabu ve saygı gereği ortaya çıktığı düşünölen; nesiller arası bilgi ve görgü aktarımını sağlama; birbirini sınama ve eğlendirme gibi işlevleri olan bilmeceler, ait oldukları kültürden birçok iz taşır. Özbek bilmecelerinin genelde bitkilerle, tabiat olaylarıyla ve ev eşyalarıyla ilgili olduğu görölmö. Oluştuğu ve yeniden üretildiği sözlü kültürel ortam ve kırsal hayat göz önünde bulundurulduğunda, Özbek bilmecelerinin tabiat olayları ve tabiatla çok yakın ilişki içinde olan köy yaşamı ve eşyalarıyla ilgili olması daha iyi anlaşılabilir.

Sözlü kültür ortamında oluşturulan bilmeceler, çoğunlukla hitap ettikleri çocukların zihinsel becerilerini; dil yetisini, iletişim kabiliyetini; ilişkilendirme, analiz, sentez gücünü ve mevcut algı şemalarını geliştirmesine yardımcı olur. Onların çevresi ve kendisiyle ilgili farkındalık kazanmasına ve soyutlama yapabilmesine imkân verir.

Bilmeceler genellikle kısa, öz, yalın, açık ve anlaşılır bir dille ifade edilir. Cümlelerin niceliği ve niteliği bu dile uygun şekildedir. Bilmecelerdeki cümle türlerinin analiz edilmesi sayesinde kolektif bilincin söz dizimine yansıyan özellikleri hakkında önemli bilgiler elde edilebilir.

Özbek bilmecelerinin çoğunluğu iki dizeli (559) ve bir dizelidir (212). Türk edebiyatında genellikle anonim ve manzum şekilde görölen bilmeceler kısa, kafiyeli ve ölçölü ürünlerdir. Bu özellikler bilmecelerin hatırlanmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırır. Özbek bilmecelerinin kısa ve öz olması bu açıdan şaşırtıcı değildir.

Özbek bilmecelerinin örneklem olarak seçildiği bu çalışmada söz konusu dokuz yüz elli iki (952) bilmeceyi oluşturan iki bin yedi yüz yetmiş altı (2776) unsur, cümle türleri açısından incelenmiş ve iki bin doksan beş (2095) unsurun “tek cümle” ve altı yüz seksen bir (681) unsurun “cümle topluluğu” olduğu tespit edilmiştir.

Tek cümle türündeki unsurların çoğu (1711) “basit tek cümle” kategorisine dāhil edilebilir. Bu farkın önemli bir nedeni bilmecelerin genelde çocuklara hitap etmesidir. Çocukların soyut işlem becerileri sınırlıdır ve birbiri içine geçmiş zaman, mekân, kişi, koşul, neden, amaç ve sonuç gibi karmaşık ilişkileri anlamada ya da ifade etmede yetersiz olabilirler. Bu yüzden bilmecelerde bu karmaşık ilişkiler basitleştirilir.

“Cümle topluluğu” şeklindeki unsurların üç yüz altmış biri (361) zaman, kip, kişi eklerinden en az birinin ortak olduğu; iki yüz kırk sekizi (248) ise ortak ögeli (genelde yüklem veya özne ortaklığı) unsurlardır. Özbek bilmecelerinde karmaşık durum ve ilişkileri anlatmak için fiilimsili, şartlı veya iç içe yapılar yerine, bu yapıların bölünüp dönüştürölüp kısa kısa bağlandığı cümle toplulukları kullanılmıştır.

Yüklemin türüne göre “isim cümlesi” (1078) ve “fil cümlesi” (1016); yüklemine göre “düz cümle” (1200) ve “devrik cümle” örnekleri (164) tespit edilmiştir. Devrik cümleler manzum bilmecelerdeki ölçü ve kafiye zorunluluğu nedeniyle muhatabın dikkatini bilmecenin yoğunlaştığı merkez noktasına çekmek amacıyla kullanılmış olabilir.

Anlam özelliğine göre “olumlu cümle”lerin (1882) “olumsuz cümle”lerden (212) ve “sorusuz cümle”lerin (2015) “sorulu cümle”lerden (78) daha sık kullanıldığı belirlenmiştir. “Sorulu cümle” sayısı görünürde azdır, ancak bilmecelerin doğası gereği gizli bir soru anlamı taşıdığı unutulmamalıdır.

Eksiltili yapılar yedi yüz otuz iki (732) örnekle bütün unsurlar içinde yüzde yirmi altılık (%26) bir paya sahiptir. Eksiltili yapılar sayesinde anlatım monotonluktan kurtarılmış ve buldurulmak istenen şey daha kolay yoldan sorulmuş olabilir.

Türk dili çalışmaları ekseninde cümle türleri konusunda yapılacak çalışmalarda “eksiltili cümle”, “yapısına göre cümle”, “haber cümlesi ve inşa cümlesi” vb. hususlar tartışılabilir; “cümle”, “yapı”, “yargı” kavramları araştırılabilir ve cümle türü tespitinde metin içi-dışı bağlam dikkate alınabilir. Türk lehçelerindeki farklı metin türleri incelenip cümle türleri konusuna karşılaştırmalı ve bütüncül bir dilbilimsel bakış açısı getirilebilir.

Kaynakça

- Aça, M. (2006). Halk şiirinde tür ve şekil. Öcal Oğuz, M. (Ed.), *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı* (s. 263-314). Grafiker Yayınları.
- Akçataş, A. (2007). Türkiye Türkçesinde yapı, işlev ve anlam ilişkileri açısından cümle grupları ve cümle türleri üzerine bir deneme-I. *Belleten*, 1, 7-19.
- Akdemir, G. (2019). Yeni Uygur bilmeceleri üzerine söz dizimsel bir inceleme [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Aktan, B. (2011). Cümle yapısı bakımından Özbek atasözleri. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/2, (63-176).
- Alısova Demirdağ, E. (2019). Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümle yapılarının karşılaştırılması. *Turkish Studies*, 14/2, 87-111. DOI: 10.7827/TurkishStudies.14351
- Atabay, N.; Özel, S. & Kutluk, İ. (2003). Türkiye Türkçesinin sözdizimi. Papatya Yayınları.
- Aydın, A. (2009). Cümlelerin sınıflandırılmasında kullanılan olumluluk-olumsuzluk kategorisi üzerine. *Journal of Turkish Studies*, 4/3, 2338-2350. DOI:10.7827/TurkishStudies.784
- Banguoğlu, T. (2015). Türkçenin grameri. TDK Yayınları.
- Barak Yılmaz, B. (2008). Cümle bilgisi konusundaki terim, tanım ve tasnif farklılıklarının değerlendirilmesi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Başgöz, İ. & Tietze, A. (1999). Türk halkının bilmeceleri. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bilgegil, K. (2009). Türkçe dil bilgisi. Salkımsöğüt Yayınları.
- Biray, N. (2003). Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki cümlelerin çeşitleri bakımından karşılaştırılması üzerine bir deneme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 281-307. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26283/276964>
- Bozkurt, F. (1995). Türkiye Türkçesi. Cem Yayınevi.
- Coşkun, M. V. (2017). Özbek Türkçesi grameri. TDK Yayınları.
- Çelebioğlu, A. & Öksüz, Y. Z. (1979). Türk bilmeceleri hazinesi. Ülker Yayınları.
- Delice, H. İ. (2007). Türkçe sözdizimi. Kitabevi Yayınları.
- Demir, T. (2006). Türkçe dil bilgisi. Kurmay Kitabevi.
- Deny, J. (2012). Türk dil bilgisi. Kabalcı Yayınevi.
- Dizdaroğlu, H. (1976) Tümce bilgisi. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Duymaz, E. & Turan, A. (2006). Türkçede Anlam Bilgisi. Birleşik Kitabevi.
- Ediskun, H. (2017). Yeni Türk dil bilgisi. Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2011). Çağdaş Türk dili. Grafiker Yayınları.
- Elçin, Ş. (1993). Halk edebiyatına giriş. Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2006). Türk dil bilgisi. Bayrak Yayınevi.

- Erkman-Akerson, F. (2008). Dile genel bir bakış. Multilingual Yayınları.
- Ertürk, H. İ. (2020). Türk gramerciliğinde cümle tasnifleri üzerine bir inceleme. *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume:6, Issue:3.Summer 2020, (404-417) Doi Number: 10.20322/littera.749931
- Gencan, T. N. (2006). Dilbilgisi. Tekağaç Eylül Kitap ve Yayınevi.
- Göknel, Y. (1974). Modern Türkçe dil bilgisi. TDK Yayınları.
- Gültekin, M. (2013). Özbek atasözlerinin cümle yapısı üzerine bir inceleme. *International Journal of Social Science*, Volume 6, Issue 4, (483-500).
- Gültekin, M.; Koraş, H. & Kurbanova, M. (2019). Özbek Türkçesi gramer-metin-sözlük. Kesit Yayınları.
- Gümüşatam, G. (2011). Söz dizimi açısından Kıbrıs Türk atasözleri: Türkiye Türkçesindeki varyantlarla paralellikler ve sapmalar. *Diyalektolog, Yaz, Sayı 2*, 41-54.
- Hatipoğlu, V. (1972). Türkçenin sözdizimi. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Juraev, J. (2023). XX. yüzyıl Özbek edebiyatında muamma türü. *Türkoloji*, (113), 26-39. DOI: 10.59358/ayt.1251992
- Karaağaç, G. (2012). Türkçenin söz dizimi. Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (1994a). Türkçede birleşik cümle problemi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 505, Ocak, 19-23.
- Karahan, L. (1994b). -sa/-se eki hakkında. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 516, Aralık, 471-474.
- Karahan, L. (2000). Yapı bakımından cümle sınıflandırmaları üzerine. *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Temmuz, C. II, S. 583, 16-23.
- Karahan, L. (2013). Türkçede söz dizimi. Akçağ Yayınevi. Ankara.
- Kaya, D. (1999). Anonim halk şiiri. Akçağ Yayınevi. Ankara.
- Kerimoğlu, C. (2006). Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesi arasındaki söz dizimi farklılıkları üzerine. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI, 2, 383-400.
- Koç, N. (1996). Yeni dilbilgisi. İnkılap Kitabevi.
- Polat, Ü. (2017). Eski Uygur Türkçesinde isim cümleleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 198-262. DOI: 10.32321/cutad.336993
- Özkan, M. & Sevinçli, V. (2008). Türkiye Türkçesi söz dizimi. 3F Yayınevi.
- Öztürk, R. (2016). Özbek Türkçesi el kitabı. Palet Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (1970). Bilmecelerimiz ve dört mısradan kurulu Erzurum bilmeceleri. *Araştırma Dergisi*, Erzurum, 1 (1), 55-63.
- Sakaoğlu, S. (1973). Beyitlerden kurulu Erzurum bilmeceleri. *Türk Kültürü*, 11 (125), 274-282.
- Sakaoğlu, S. (1979). Bilmecelerde soru kayması. *Türk Folklor Araştırmaları*, 18 (359), 8673-8676.
- Sakaoğlu, S. (1980). Türk bilmecelerinde soru kalıplaşması ve kalıp sorular. *Köz*, 1 (3), 24-48.
- Sakaoğlu, S. (1982). Bilmecelerimizde doldurma kelimeler. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri 2, 345-360.
- Sakaoğlu, S. (1983). Bilmece terimi üzerine notlar. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, 1973-1983, 226-243.
- Şimşek, E. (2003). Bilmeceler, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 3. c.. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 222-250.
- Tekin, F. (2008). Özbek bilmeceleri. Elik Yayınları.
- Üşenmez, E. (Editör). (2016). Özbekçe-Türkçe sözlük. Türk Dünyası Vakfı.
- Yaman, E. (2000). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin söz dizimi bakımından karşılaştırılması. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldırım, H. (2020). *Özbek Türkçesi*. Delta Kültür Yayınevi.

Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe sözlük*. TDK Yayınları.